“SIYOSATNOMA” ASARI O‘RTA ASRLAR ME’MORCHILIGI VA SHAHARSOZLIK MADANIYATINI O‘RGANISHDA YOZMA MANBA SIFATIDA

Orifxo‘jayev Sherzodxo‘ja
Toshkent ijtimoiy innovatsiya universiteti
“Psixologiya va pedagogika” kafedrasi magistranti

Annotatsiya: *Maqolada Nizomulmulkning “Siyosatnoma” asari o‘rta asrlar me’morchiligi va shaharsozlik madaniyatini o‘rganishda yozma manba sifatida tahlil qilinadi. Asardagi madrasa majmualari, sardoba qurilishi va viloyat markazlaridagi inshootlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar moddiy madaniyat dalillari bilan qiyoslanadi. Yozma manbaning me’moriy tadqiqotdagi o‘rni asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *Siyosatnoma, Nizomulmulk, Saljuqiylar, me’morchilik, shaharsozlik, madrasa, Nizomiya, sardoba, bemoriston, karvonsaroy, ribot, moddiy madaniyat, Movarounnahr, yozma manba.*

Tarixiy va madaniy yodgorliklarni tadqiq qilishda san’atshunoslik an’anaviy ravishda uchta dalil turiga tayanadi, ya’ni saqlanib qolgan obidaning o‘ziga, arxeologik qazishma natijalariga hamda miniatyura va boshqa tasviriy manbalarga. Yozma rivoyaviy manbalar esa ko‘pincha ikkinchi darajali material sifatida qaraladi. Holbuki ular obidaning tashqi qiyofasini emas, balki uning qanday ehtiyojdan kelib chiqib, kim tomonidan, qancha muddatda va qanday texnologiya bilan barpo etilganini ko‘rsatadi. Aynan shu ma’lumotlar toshning o‘zidan o‘qib bo‘lmaydi.

Nizomulmulkning “Siyosatnoma” (“Siyar ul-muluk”) asari o‘zbek va xorijiy tarixshunoslikda asosan davlat boshqaruvi, devonchilik hamda iqto tizimini o‘rganish manbai sifatida tadqiq etilgan. Uning me’morchilik va shaharsozlikka oid qatlami esa nisbatan kam e’tibor qozongan. Ushbu maqolada ana shu qatlam ajratib olinadi va uning o‘rta asrlar Movarounnahr hamda Xuroson shahar markazlarini o‘rganishdagi imkoniyatlari ko‘rsatiladi.

Asar muallifining o‘zi yirik bunyodkor bo‘lgani masalaning birinchi jihatini tashkil etadi. Nizomulmulk davlat homiyligida moliyalashtiriladigan “Nizomiya” madrasalari tarmog‘ini barpo etgan bo‘lib, ular Bag‘dod, Isfahon, Nishopur, Balx, Hirot, Basra, Marv va Omul kabi markazlarda qad rostlagan [Özaydın A.: 3-4]. Bu tarmoqning me’moriy ahamiyati shundaki, uning binolari oddiy darsxonalar majmui bo‘lmagan. Har bir madrasa hujralar, talabalar yotoqxonasi, jome masjidi, kutubxona, oshxona va hammomni o‘z ichiga olgan yaxlit majmua sifatida loyihalangan. Tarmoqning eng nufuzli markazi bo‘lmish Bag‘dod Nizomiyasi 1066-yilda faoliyat boshlagan.

Bu ma’lumotning san’atshunoslik uchun qiymati aniq. Gap alohida bino haqida emas, balki yangi me’moriy tipologiya haqida bormoqda. Ta’lim, ibodat, turar joy va maishiy xizmat funksiyalarini bitta majmuada birlashtirgan madrasa turi keyinchalik butun Sharq me’morchiligida, jumladan Movarounnahr madrasalari qurilishida ham asos bo‘lib xizmat qilgan. Yozma manba bu tipologiyaning qachon va qanday maqsad bilan shakllanganini qayd etadi, saqlanib qolgan obidalar esa uning keyingi taraqqiyotini ko‘rsatadi. Ikki dalil turi shu tarzda bir-birini to‘ldiradi.

Nizomulmulk nomi bilan bog‘liq yana bir obida Isfahon Juma masjidining janubiy ayvoni ortida bunyod etilgan gumbazli inshootdir. Ilmiy adabiyotda u “Nizomulmulk gumbazi” yoki “Malikshoh gumbazi” nomi bilan mashhur bo‘lib, Saljuqiylar me’morlik maktabining yuksak namunasi sifatida baholanadi [Özaydın A.: 3-4]. Bosh vazir bundan tashqari hammomlar, karvonsaroylar, shifoxonalar, suv inshootlari, ko‘priklar hamda karvon yo‘llari bo‘yida ribotlar qurdirgan. Muhim jihat shundaki, uning bu faoliyati saltanatdagi boshqa amaldorlarni ham shunga o‘xshash loyihalarga undab, o‘ziga xos me’moriy va bunyodkorlik raqobati muhitini yuzaga keltirgan.

Bu kuzatuv obidalarni o‘rganishda muhim tuzatish kiritadi. Saljuqiylar davri qurilish faolligi faqat sulton homiyligi bilan izohlanmaydi. Vazirlar, amirlar va viloyat hokimlari o‘rtasidagi obro‘ uchun kurash ham binolar sonini va hashamatini belgilagan omil bo‘lgan. Obidaning o‘zi bu ijtimoiy mexanizmni ko‘rsatmaydi, uni faqat yozma manba ochib beradi.

Asarning o‘n uchinchi fasli — “Josuslar va ularning mulk hamda raiyat tinchligi yo‘lidagi ish-tadbirlari haqida” — me’morchilik tarixi uchun eng qimmatli parchani saqlab qolgan. Unda Azad ud-Davla haqidagi hikoyat keltiriladi va hikoyat davomida viloyat markazining inshootlari ketma-ket sanab o‘tiladi. Matnda saroy, kasalxona (bemoriston), xazinaxona, qorovulxona, turar joy uylari, tahxona hamda savdo do‘konlari tilga olinadi [Низомулмулк: 82].

Ushbu ro‘yxatning ahamiyati shundaki, u muallif tomonidan maxsus tuzilmagan. Bino nomlari hikoyat syujeti davomida beixtiyor qayd etilgan, ya’ni muallifning ularni bezash yoki ko‘paytirishga hech qanday sababi bo‘lmagan. Shu bois ro‘yxat X–XI asrlar viloyat markazida qanday bino turlari mavjud bo‘lganini ishonchli tarzda ko‘rsatadi. Undan monumental qurilish bilan bir qatorda fuqarolik va savdo qurilishi ham yuqori darajada rivojlangani, shaharsozlik madaniyati esa shakllangan tizim bo‘lgani anglashiladi [Бурҳонов С. С.: 25].

Hikoyatdagi ikkinchi tafsilot qurilish texnologiyasiga tegishli. Manbada qozi maxsus yer osti inshootini, ya’ni sardobani bir oy ichida qurdirib tugatgani va ishni

yakunlab hukmdor huzuriga kelgani bayon etiladi [Низомулмулк: 82]. Bu qayd oddiy syujet tafsiloti bo‘lib ko‘rinadi, biroq undan bir necha xulosa chiqadi.

Sardoba pishiq g‘isht va murakkab muhandislik yechimini talab etuvchi inshoot hisoblanadi. Uning gumbazi, suv yig‘ish tizimi va yer osti qismi aniq hisob-kitobsiz barpo etilmaydi. Bunday inshootning bir oy ichida sifatli qurib bitkazilishi o‘sha davr viloyat markazida tayyor g‘isht zaxirasi, malakali usta-me’morlar guruhi hamda tashkillashgan qurilish jarayoni mavjud bo‘lganini bildiradi [Бурҳонов С. С.: 25]. Yakka hunarmand bunday ishni bunday muddatda bajara olmaydi. Demak, gap ustaxona va brigada darajasida uyushgan qurilish sohasi haqida bormoqda.

Aynan shu yerda yozma manbaning me’moriy tadqiqotdagi o‘rni aniq ko‘rinadi. Saqlanib qolgan sardobalar bizga ularning shakli, o‘lchami va qurilish uslubini ko‘rsatadi. Qazishma esa g‘isht turi va qatlam sanasini beradi. Biroq inshootning qancha muddatda qurilgani, uni kim buyurgani va nima uchun shoshilinch ravishda bunyod etilgani faqat yozma matndan ma’lum bo‘ladi. Uch dalil turi qo‘shilganda obida haqidagi tasavvur to‘liq bo‘ladi.

Shuni ham qayd etish lozimki, “Siyosatnoma”dagi me’moriy ma’lumotlar tizimli bayon shaklida emas, tarqoq holda beriladi. Muallifning maqsadi bino tavsiflash bo‘lmagan, u hukmdorga ma’muriy o‘git yozgan. Shu sababli bu qatlamni ajratib olish uchun matnni maxsus maqsad bilan qayta o‘qish talab etiladi. Xuddi shu usul boshqa pand-nasihat asarlariga ham qo‘llanishi mumkin.

Xulosa

“Siyosatnoma” asari o‘rta asrlar me’morchiligi va shaharsozlik madaniyatini o‘rganishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri manba bo‘la oladi. Undan uch turdagi ma’lumot olinadi. Birinchisi me’moriy tipologiya, ya’ni Nizomiya madrasalari misolida ta’lim, ibodat va maishiy funksiyalarni birlashtirgan majmua turining shakllanishi. Ikkinchisi bino turlari ro‘yxati, ya’ni viloyat markazidagi saroy, bemoriston, xazinaxona, qorovulxona, turar joy va savdo inshootlari. Uchinchisi qurilish texnologiyasi va uyushmasi darajasi, ya’ni sardobaning bir oy ichida barpo etilishi.

Bu ma’lumotlarning qimmati shundaki, ularning aksariyati obidaning o‘zidan ham, arxeologik qatlamdan ham olinmaydi. Bino kim tomonidan, qaysi ehtiyoj uchun va qancha muddatda qurilganini faqat yozma matn qayd etadi. Shu bois tarixiy va madaniy yodgorliklarni tadqiq qilishda yozma rivoyaviy manbalarni arxeologik hamda tasviriy dalillar bilan birga qo‘llash maqsadga muvofiq. Tarix va san’atshunoslik sohalarining hamkorligi aynan shu nuqtada amaliy natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Bosworth C. E. The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217) // The Cambridge History of Iran. Vol. 5. – Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
2. Ergün H. Siyasetname’de Bürokrasi // Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi. – 2023. – Cilt 22, Sayı 86. – S. 663–682.
3. Özaydın A. Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Hizmetleri // Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi. – 2018. – Sayı 8. – S. 1–31.
4. Sevim A., Merçil E. Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995. – 631 s.
5. Агаджанов С. Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI–XII вв. – М.: Наука, 1991. – 303 с.
6. Бурҳонов С. С. Аҳамияти ду ҳикоя аз “Сиёсатнома”-и Низомулмулк дар омӯзиши сатҳи фарҳанги моддии Мовароуннаҳру Хуросони асрҳои X–XI // Номаи донишгоҳ – Учёные записки. – 2023. – № 1(74). – С. 23–28.
7. Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулук) / Форс тилидан тарж. Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов. 2-нашр. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – 240 б.